ELAZIĞ'DA YAŞAYAN BİR YER-SU KÜLTÜ

A Land-Water Cult Alive in Elazığ

Un culte de la terre et de l'eau pratiqué à Elazığ

Kürşat ÖNCÜL*

ÖZET

Türk kültürü içinde yaşayan inançların kökenleri tarihin bilinmeyen bir zaman dilimine kadar uzanmaktadır. Dünden bugüne gelinceye kadarki bu sürecin her döneminde, insanlar, kafalarındaki sorulara cevaplar aramış ve birçok kutsal unsur oluşturmuşlardır. Bu bağlamda bugünkü Türk kültürü içinde yaşayan en önemli unsurlardan biri de suya bağlı inanışlar ve su kültüdür.

Anahtar Kelimeler

Yer-su kültü, inanç, kutsal

ABSTRACT

The roots of beliefs living in Turkish culture extend to unknown periods of the people's history. In history, people have always searched for answers to the various questions occupying their minds, and have formed a lot of sacred beliefs in the process. One of the most important groups of beliefs still alive in Turkish culture is centered around water and the water cult.

Key Words

Land-water cult, belief, sacred

Bireyin ve toplumun yaşamını düzenleyen değerler dizgesi içinde, dini inançların ayrı bir yeri ve önemi vardır. İnsanlığın başlangıcından bugüne kadar bu olgunun sürekli yapı ve şekil değiştirdiğini görürüz. Bu bağlamda, ilk etapta doğacılık olarak adlandırılan dini inanış karşımıza çıkmaktadır. Doğacılık; fiziksel çevrede görülen, karşılaşılan olguların kişileştirilmesi, tanrılaştırılması anlamına gelir. Doğada yinelenen olguların nedenini açıklamada güçlük çeken insanlar, bunları yönlendiren ayrı ayrı güçlerin (Tanrılar) varlığına inanmıştır. Böylece güneşi (dünyayı ısıtan), ayı (aydınlatan), toprağı (ürün veren), akarsuları, denizi, fırtınayı vb. birer güç ve yönlendirici merkez olarak tanrılaştırmıştır. Doğacılığın temel özelliği tanrıların somutlaştırılması ve gözle görülür biçimler, simgeler şeklinde düşünülmesidir. Bu somutlaştırma çerçevesinde tanrılar birinci aşamada hayvan (zoomorf), ikinci aşamada yarı hayvan yarı insan, üçüncü aşamada ise antropomorf yani insan biçiminde düşünülmüştür.

Eski Türklerde de totem olarak kabul edilen bu somutlaştırma, birçok millette önce çok tanrılılığı ardından tanrılar arasındaki derecelendirme neticesinde tek tanrı inancını doğurmuştur. (Ozankaya 1973, 273-274) Bu aşamalar hemen her toplumda çeşitlilik göstermektedir ancak savaşlar, göçler, ticaret gibi kültürel taşınmayı sağlayan sebepler bu aşamalar esnasında ortak değerlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Türk dini ile ilgili yapılan çalışmalarda da Türk dininin çeşitli evrelerden geçtiği kabul edilmekte ve Türk dininin Toyonizm, Şamanizm ve Gök Tanrı Dini olduğuna dair çeşitli görüşler savunul-

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi

maktadır.[1] Ancak kabul edilmesi gereken temel nokta geniş bir yayılım alanına sahip Türk boylarının dini inançlarındaki uygulamalarında çeşitli farklılıkların olduğudur.

Coğrafyanın genişliği ve dini yapıdaki bu çeşitlilik bugünkü Türk dünyasının kültürel zenginliğinin meydana gelmesindeki temel faktörlerdir. Bu zenginlik içinde dünden bugüne taşınan unsurlardan biri de suya bağlı olarak yapılan anlatmalar ve inanışlardır. Şiddetli ve ani yağan yağmurlar, taşkınlar, büyük nehirler, göçebe bir yaşam tarzını benimsemiş olan Türklerde yer-su kültünün oluşmasını sağlayan temel unsurlardır. Bu kültün etkisini Altay Türklerinde canlı bir şekilde görmek mümkündür.

Altaylıların inanışına göre, mevcut olan her şey gibi suların da hakim sahipleri vardır.(Roux 1998; 111) Denizlerin ve okyanusların tanrısı Talay Han, taşan ve kabaran suların tanrısı ise Yayık Handır (Ögel 1995, 383). Bunların dışında her nehrin, derenin, dağın bir yer-su tanrısı olduğu ve insanların bu tanrılarla münasebette bulunduğu belirtilmektedir.(İnan 1987, 391) Bu anlayış doğrultusunda Tanrılarla insanlar arasındaki ilişkiyi sağlayan kişiler ilk etapta şamanlardır. Yer-su tanrıları ile münasebette bulunan şamanların bazen Ülgene kurban sunmak üzere yola çıktıklarında (yani göklere çıkmayı temsil ederken) "kara kızlar" adıyla anılan tanrılarla karşılaştıklarına, bunların şamanın yolunu şaşırtmaya çalışıp, onları kendi yataklarına çağırdıklarına, şamanın vazifesini unutup bunların cilvelerine aldandığı takdirde başka ruhlar tarafından cezalandırıldığına inanılırdı.(İnan 2000, 40) Hatta inanışa göre Göktürklerin atalarından birinin dişi bir deniz meleği ile ilişkisi vardır. Günün birinde avcılardan biri bir ak geyik öldürür ancak "Deniz ruhu kız" bir ak geyik donuna büründüğünden, bundan sonra sunulan insan kurbanları (ceza olarak) hep bu avcının kabilesinden verilir.(Ögel 1995, 103) Yer altı ruhlarıyla ilgili olarak da Altay destanına göre "Ölülerin Hanı, İrle Han'ın kızı, bir siyah tilki donuna bürünüyor ve yiğitleri yer altına çekerek başlarına türlü felaket getiriyordu."(Ögel 1995, 263).

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da su kültünün izlerini uzun süre korumuşlardır. Çünkü hayata bakışlarında ve yaşam tarzlarında çok büyük değişiklikler meydana gelmemiştir. Ancak İslamiyet'in etkisiyle daha önce varolan değerler, yapı ve karakter değiştirmiştir. Türk kültür dünyasının en önemli eserlerinden biri kabul edilen Dede Korkut'taki "Uzun Bınar dimek ile meşhur bir bınar var idi. Ol pınara perriler konmuş-idi... Çoban kepenegini üzerlerine atdı, perri kızınun birini tutdı."(Ergin 1989, 207) ifadesinde; Kazan'ın su ile ilgili olarak söylediği "su Hak didarın görmüşdür, ben bu su-y-ile haberleşeyim didi. Görelüm hanum nice haberleşdi: Kazan aydur:

Çağnam çağnam kayalardan çıkan su
Ağaç gimileri oynadan su
Hasan ile Hüseynün hasreti su
Bağ ve bostanun ziyneti su
Ayişe ile Fatmanun nigahı su
Şahbaz atlar gelüp içdügi su" (Ergin 1989; 101)

sözlerinde; Pay Püre'nin oğlu için "bir deniz kulunı boz aygır aldılar" (Ergin 1989;117) anlayışında; Dede Korkut'un Delü Karçara:"Karşu yatan kara tağun aşmağa gelmişem/ Akındılu görklü suyunı kiçmeye gelmişem" (Ergin 1989; 125) ifadesinde suyla ilgili inançlar kendini gösterir.

Yer-su kültüyle ilgili inançların izlerini bugün Anadolu'nun hemen her bölgesinde farklı uygulamalar şeklinde görmek mümkündür. Bu inancın en can-

lı biçimde görüldüğü yerlerden biri de Elazığ iline bağlı Palu ilçemizdir. İlçe, Fırat Nehri'nin kıyısında kurulduğundan oldukça eski bir tarihe sahiptir. İlçede Hurri'ler, Hititler ve Urartu'lar hüküm sürmüş özellikle Urartu'lar döneminde ilçe oldukça büyük bir önem kazanmıştır. Dünden bugüne gelinceye kadar ki süre çerçevesinde ilçe hem bir çok istilaya maruz kaldığından hem de ticaret kervanlarının yolu üzerinde bulunduğundan bir çok medeniyetin izlerini bağrında taşımaktadır. Bugün Fırat'ın alüvyonlu topraklarında küçük bir ilçe hüviyetinde bulunan Palu, Elazığ'a 76 km uzaklıktadır. Dağlık bir arazi yapısına ve bozuk bir ormanlık alana sahip olan ilçe, bölgenin önemli kültürel merkezlerinden biridir.(El. İl.Yıl 1970;52)

Bu yörede *Çay Hırtiki* adıyla anılan ve Fırat Nehri içinde bir varlığın yaşadığı kabul edilmektedir. Yöre insanı bu varlığın üst kısmının insan alt kısmının hayvan şeklinde, vücudunun tüylerle kaplı olup, ayaklarının ise ters olduğuna inanmaktadır. Yaptığımız derlemelere göre *Çay Hırtiki* insan kılığına girip, kılığına girdiği kişinin yakın arkadaşlarına veya akrabalarına gidip, onlarla konuşarak nehrin kenarına götürüp boğmakta, öldürmektedir.[2] Özellikle karanlıkta ortaya çıkan *Çay Hırtiğinden* korunmanın tek yolu ateştir. Konuştukları kişinin *Çay Hırtiği* olduğundan şüphelenen kişiler, vücutlarının çevresinden veya ayaklarının altından ateş geçirirler. Bu davranışı tekrarlayan *Çay Hırtiki* tüylerinin yanmasıyla kaçıp kendini suların içine bırakır ve gözden kaybolur.[3] Yine *Çay Hırtiğinin* zaman zaman çeşitli kişilerin kılığında, ata binip gezdiğine ve atları yorduğuna inanılmaktadır. Atlarını sabah yorgun ve terli bir şekilde bulan kişiler hayvanlarını *Çay Hırtiğinin* götürüp götürmediğini anlamak için atların semerlerine veya sırtına yapıştırıcı maddeler sürmektedir. Bu sayede *Çay Hırtiğinin*, bu hayvana binince tüylerinin yapışmasından dolayı tekrar binmeyeceği düşünülmektedir.[4]

Çay Hırtiği ile ilgili dikkat çeken en önemli nokta bu varlığın yarı insan yarı hayvan biçiminde bir yapıya sahip olmasıdır.

Oğuz Kağan destanında İt baraklarla ilgili olarak köpek başlı insanlar olduklarının belirtilmesi(Ögel 1998, 193), Bögü Hanın yaptığı akınlarda elleri ve ayakları hayvanlarınkine benzeyen insan türlerine rastlanması (Ögel 1998, 88), Er Töştük destanında Er Töştük'ün bir kuyunun içinden çıkardığı ve insan şeklinde görünen Çoin Kulak'la mücadelesi ve Çoin Kulak'ın ata çatlatırcasına binip koşturması dikkat çekicidir.(Ögel 1998, 545). Ancak hem Oğuz Kağan'ın hem de Bögü Han'ın mücadele ettikleri kişilerin insan olarak düşünülmesi, Çoin Kulak adlı devin ölümlü olması onları *Çay Hırtiğinden* ayıran en temel farktır.

Türk milleti tarihi boyunca bütün dinlere karşı hoşgörülü bir bakış açısına sahip olmuştur. Söz konusu durumu bu açıdan değerlendirdiğimiz takdirde Fırat ve Dicle nehirleri tarih boyunca birçok medeniyetin kurulduğu veya ele geçirmek için uğruna nice kanların dökülüdüğü önemli bir coğrafi alana sahiptir. Bugün dahi bu konumunu devam ettiren bu coğrafyada birçok farklı uygarlığın maddi ve manevi izini görmemiz mümkündür. Bu noktada bölgeye bir dönem damgasını vuran kültürlerde yer-su kültünün farklı şekiller ihtiva etse de bulunması, Türk milletinin Anadolu'yu hakimiyeti altına almasından sonra da bu inanışların devamını sağlamıştır. Bu inanışlar doğrultusunda Mezopotamya uygarlıklarındaki bazı tanrılar hakkındaki inanışlara bakmak gerekir. Fırat Nehri'nin kralı ve ırmak tanrısı olan Akheloos'un metamorfoz yeteneği vardır yani istediği şekle girebilmektedir. Seiren ise, çok güzel şarkılar söyleyip ge-

micileri büyüleyen ve yanlarına çekip daha sonrada onları kapıp götürerek parçalayan bir tanrıdır (Erhat 1993, 292). Seirenler, ayrıca Akheloos Irmağıyla Musalardan (esin perileri) Kalliope'nin kızıdır. Akheloos ve Seirenlerin bu yakınlıkları bizi hem onlara ait anlatmaların hem de benzer özellikler gösteren diğer anlatmaların zamanla Türk kültüründe yer alan yer-su kültü ile de birleşerek bugünkü haline ulaştığı kanaatine götürüyor. Bizi bu kanaata sevkeden bir diğer neden de *Hırtik* sözcüğünün yapısı ve anlamıdır.

Hırtik sözcüğünün etimolojisi ile ilgili olarak şu anlamlar vardır:

hırtı: Sıskalıktan, cılızlıktan ya da gebelikten dolayı vücudu oranlı olmayan kimse, hırtık: kavgacı saldırgan (kimse), hırçik: tüyleri uzun ve karışık hayvan (D Söz 1993, 2373), kırtüç kişi: kimseyi çekemeyen huysuz kişi (Atalay 1985, 333) anlamlarını buluruz. Sözcüğün kökünü "hırt" şeklinde ele aldığımız takdirde sondaki –rt sesinin yurt, kurt, sert vb. şekillerde Türkçe'de bulunması ve –ik ekinin yırt-ık, dürt-ük, gibi fiillerden isim yapan bir ek olması sözcüğün kökeninin Türkçeliğini doğrulayan etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çay Hırtiğinin yalnızca ateşten korkması ise ateşin diğer dünya dinlerinde olduğu gibi Türk kültüründe de en temiz şey olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ateş ve su anâsırı erba'anın iki unsuru olması dolayısıyla da dikkat çekicidir. Su, ateşin varlık nedeni olduğu gibi onu yok eden temel faktörlerdendir.

Bilindiği gibi "Göktürklere gelen Bizans elçileri, Göktürk sınırında, ateş üzerinden geçirilip temizlendikten sonra ülkeye alınmıştır." Göktürkler, yalnızca insanların değil hayvan ve mikroplarında ateşle temizlendiğine inanıyorlardı. (Ögel 1995, 522) Rus prenslerinin Batu Han veya onun torunlarının huzuruna çıkabilmek için önce iki ateş arasından geçmeleri gerektiğini de biliyoruz. (Rasonyı 1993, 31) Bu inanışın izleri bugün Anadolu'da "alazlama" olarak yaşamaktadır.(İnan 2000, 68)

Tabiatın koynunda yaşayan insanların zihinlerinde oluşturdukları dünya ile yerleşik hayata geçmiş, dış dünya ile teması sınırlanmış insanların muhayyilelerinin farklı olması doğaldır. Değişen dünya içinde günlük hayatta kullandığımız maddi öğelerle birlikte manevi unsurlarda da çeşitli değişiklikler meydana gelmektedir. Bu değişiklikler tüm anlatı türlerinde olduğu gibi *Çay Hırtiğine* ait anlatılarda da kendini göstermekte ve *Çay Hırtiğinde* farklı varlıklara ait unsurlar göze çarpmaktadır. Anadolu'nun hemen her tarafında olduğu gibi bu yörede de cin ile ilgili anlatmalarda cinlerin ayaklarının ters olduğu söylenmektedir. Ayrıca atları koşturup terlettiğine ve atların yelelerini ördüğüne inanılan farklı bir varlık da malumumuzdur. bu anlatmalarda *Çay Hırtiğinin* ayaklarının tersliği, atlara binip yorması ve atların tüylerini örmesi gibi özelliklerin daha sonraki dönemlerde eklendiği kanaatindeyiz.

Çay Hırtiği ile ilgili derlemelerde anlatıcıların konumu da değerlendirilmesi gereken ayrı bir durumdur. Son 30-40 yılda sosyal yaşamında büyük bir değişim yaşayan bölge insanı, geçmişin değerleri ile bugünün değerleri arasında çatışma yaşamaktadır. Bunun sonucunda yöre insanı bugün *Çay Hırtiğinin* varlığı konusunda tereddütlü bir yapı görülmektedir. Çocuklarının nehrin kıyısına gitmesini engellemek için korkuttuğunu söyleyen bir kişi, akraba veya tanıdıklarından birinin bu konuda başından geçenleri anlatması esnasında kendisi de bu anlatılara tüm samimiyetiyle katılmaktadır. Bu birbiriyle çelişen durumun nedeni yaşam tarzında meydana gelen değişikliklerdir.

Bir taraftan geçmişte olduğu gibi hayvancılık ve tarımla geçinen bu kişiler diğer bir taraftan modern dünyanın ve özellikle televizyonun etkisiyle yeni bir düşünüş sistemine doğru gitmektedir. Ormandan odun getirmeye gidenler derelerin akışından, rüzgarın uğultusundan, çeşitli vahşi hayvanlardan korktuğundan ve kendisine çocukluğundan beri aktarılan anlatılardan dolayı zihninde farklı bir dünya kurmuştur. Ancak zihnindeki bu dünya ile modern dünyada ne kadar kabul göreceği konusunda şüphelidir. Zihnindeki dünyayı destekleyen ve canlanmasını sağlayan durumlarda içindeki dünyayı açığa çıkarmaktadır. Bunun dışındaki ortamlarda ise tereddüt veya ret noktasında bir yaklaşım sergilemektedir. Birey bu durumda, hem kendisine aktarılan bilgilerle realite arasında hem de farklı kültürel ortamlardan gelen kişilerin bu bilgilere sahip olmamasından dolayı iki ayrı çatışma yaşamaktadır. Çatışmaların neticesinde farklı kültürel ortamlarda kendini yabancı hissetmekte ve yaşamı boyunca edinmiş olduğu öğretileri saçma yada gerçek dışı bulunacağı korkusuyla bilinçaltına atmaktadır. Bu durum, sosyal yaşamın ve modernitenin etkisiyle zihin dünyamızın gelişen bir sürecidir ve bu süreç bireyin, farklı kollektif şuura sahip ortamlarda bulunduğu müddetçe devam edecektir.

Tüm bu değişimler sonucunda, kültürel unsurların nesilden nesile aktarımında zamanla birçok farklı kültürden etkilendiği ve kendi içindeki değerler dizisiyle diğer kültürlerdeki unsurları yaşayış ve düşünüş sistemine uygun bir potada eriterek senkronik bir yapı oluşturduğu görülmektedir. Ancak hâlâ geçmişin kültürel değerlerini yaşatan dar mekânlar vardır ve bu mekânların bir an önce incelenmesi gerekmektedir.

NOTLAR

1-Bu tartışmalarla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz.;Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler II, TTK Ank. 1991; Makaleler ve İncelemeler, TTK Ank. 1987; Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, TTK Ank 2000; Jean Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yay. İst. 1998; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Boğaziçi Yay. İst. 1996; Harun Güngör, Türk Bodun Bilim Araştırmaları, Kayseri 1998

2-Cuma Çiftçioğlu (52), Palu ilçesi, Okur Yazar

3-Sıdık Aydın (85), Okur Yazar değil

4-Salih Saçkeser (75), Okur Yazar değil

KAYNAKÇA

Atalay, Besim (1985), Divanü Lügat-it Türk Tercümesi Ankara

Bottomore, T. B.(1970), (Ünsal Oskay), Toplum Bilim, Der Yayınları

Elazığ İl Yıllığı (1970), Bingöl Matbaası

Ergin, Muharrem (1989), Dede Korkut Kitabı I TTK Ankara

Erhat, Azra (1993), Mitoloji Sözlüğü Remzi Kitabevi İstanbul

Güngör, Harun (1998), Türk Bodun Bilim Araştırmaları, Kayseri

İnan, Abdülkadir (1987), Makaleler ve İncelemeler TTK Ankara

İnan, Abdülkadir (1991), Makaleler ve ncelemeler II, TTK Ankara

İnan, Abdülkadir (2000), Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar
TTK, Ankara

Kafesoğlu, İbrahim (1996), Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları İstanbul

Ozankaya, Özer (1977), Toplumbilime Giriş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara

Ögel, Bahaettin (1995), Türk Mitilojisi II, TTK Ankara

Ögel, Bahaettin (1998), Türk Mitolojisi I, TTK Ankara

Rasonyı, Laszlo (1993), Tarihte Türklük, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara

Roux, Jean Paul (1998), Türklerin ve Moğolların Eski Dini İşaret Yayınları, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul

Türk Dil Kurumu (1963), Derleme Sözlüğü VII. Cilt. (H-İ) Ankara